

<https://doi.org/10.18485/analiff.2022.34.2.12>
821.163.41.09-31 Селимовић М.

Религија у политици: Партија као свемогући Бог у роману *Круг Меше Селимовића*

Сара З. Арва*

Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Кључне речи:

Селимовић
Партија
комунизам
политика
Бог
религија
Фуко
Ниче

Апстракт

У овом истраживању сагледан је механизам моћи и репресије у недовршеном роману *Круг Меше Селимовића*. Комунистичка партија, као доминантна политичка струја романескног света, али и културноисторијског тренутка у ком писац ствара, доведена је у везу са религијом – идеологијом којој је комунизам настојао да се супротстави, мада је, иронично, усвојио сличне обрасце моћи. Рад отпочиње тумачењем Партије кроз теоријска поређења комунизма и хришћанства, не би ли се даља анализа усмерила на демистификацију религијско-политичког деловања. Апсолутна владавина Партије као метафизичке инстанце, свеprisутне и непрестане, портретисане хришћанским атрибутима, разлаже се у раду кроз мисао француског филозофа Мишела Фукоа. Пратећи Фукоов модел „пастирске моћи“, али и паноптичког система као софистицираног начина за успостављање тоталитарне владавине и њеног одржања, демаскира се репресивни механизам кроз који Партија опстаје и учвршћује своју владавину. Јунаци издвојени у овом истраживању илуструју различите модусе подређености друштвеном систему, али и (не) могућност обликовања ванпартијског идентитета и изласка из насловног круга догме. (примљено: 14. фебруара 2022; прихваћено: 16. јуна 2022)

<https://analifil.bg.ac.rs>

Да нема Бога, требало би га измислити.
(Волтер)

1. Како је Бог преживео своју смрт

Двадесети век је период сутона. Два светска рата, разрушени идеали и различити видови идеолошких сукоба основно су његово обележје. Немачки филозоф Фридрих Ниче упозорава на божје коначиште:

Да ли не осећамо *дах празног простора*? Да ли није постало хладније? Да ли не долази *стално ноћ и све више ноћ*? Да ли фењери не морају да се пале пре подне? Да ли још ништа не чујемо од буке гробара, који *сахрањују бога*? Да ли не миришемо још ништа од божанског распадања? – и богови труле! *Бог је мртав!* Бог остаје мртав и ми смо га убили! (Ниће, 1989: 147)¹

Исказом *Бог је мртав* сажета је идеја нихилизма, човекове напуштености и изложености смрти (Milić, 2013: 347). Ничеанска смрт Бога наговестила је да су метафизичке вредности изгубиле своје упориште – преостао је ирационални хаос. Међутим, иако нарушена, идеја Бога добила је свој преобликовани иманентни статус – религијски дискурс је инкорпориран у многе политичке/идеолошке праксе и системски је наставио да траје кроз друштвену сферу, политику и друге инстанце моћи. Бог је ипак опстао, али у первертираном облику.

Комунизам, као идеологија која се највише опирала религији, парадоксално је у модерној мисли постала пандан религиозним системима. Многи истраживачи су указивали на сличности између комунизма и религије, настојећи да објасне раскорак између почетних утопијских марксистичких идеја и коначне реализације комунизма као тоталитарног поретка под маском једнакости и слободе. У монографији *Краљевство божје и комунизам* Андрија Крешић указује на тенденцију да се марксизам дефинише као „религиозна појава, као изопачена религија, погрешна религија“ (Крешић, 1975: 47), будући да се њен религијски карактер обликује према тоталном колективизму у ком нема простора за индивидуалност (Крешић, 1975: 48–49). Крешић управо у подређености индивидуе колективитету и види религијски образац:

У овим случајевима претварања класног марксистичко-комунистичког покрета у стабилни политичко-државни институционализам ‘тјелесна опћенитост’ институционализма заиста детерминира човјека на начин како *религија замишља божју свемоћ над људима*. Свака држава, па и она с комунистичким симболима, посредује између човјека и слободе; што је овај посредник слободнији, људи су мање слободни, тј. више су зависни. *Зависност је религиозни однос.* (Крешић, 1975: 49)

¹ Курзив у цитатима додала је ауторка овог истраживања.

Потчињена индивидуа, која се повиновала комунистичкој партији, пандан је вернику који зависи од божје промисли. Међутим, Крешић истиче и да овакав однос одступа од почетне Марксове замисли, која је била утемељена на индивидуалној слободи и „постајању субјектом“ (Krešić, 1975: 50). За Маркса, слобода појединца представљала је слободу свих, али за државу, нацију, партију – истиче Крешић – „слободна опћенитост [...] не значи *eo ipso* слободу за све припаднике“ (Krešić, 1975: 50).

На који начин је дошло до удаљавања од слободне мисли и уклапања у партијске обрасце – настојаћемо да прикажемо кроз ово истраживање, и то на примеру Селимовићевог недовршеног романа *Круг*. У уводном делу рада тумачићемо комунистичку идеологију као метафизичку инстанцу. Успоставићемо везе између религије и политике, сагледајући у којој мери Партија подражава свемогућег Бога, његову моћ и свеприсутство. Демистификоваћемо политичко-религиозни систем који је Партија успоставила, те представити начин на који она усмерава мишљење појединца, обезбеђује надзор и успоставља неупитну моћ и контролу.

2. Света Партија

Круг, недовршени роман Меше Селимовића, насловом симбол једне затворене структуре, а садржајем сасвим опречно – отворено питање о друштвеном позорју пишчеве савремености. Приликом настанка дела, Селимовић је прокоментарисао: „Правим скице за роман са савременом тематиком. [...] За сада су то само сирове биљешке онога што знам, онога што сам преживио: времена која су потресла и мене и друге [...] покушају да будем праведан. Тражићу и добро и зло у људима“ (Selimović, 1986: 357).

Преиспитујући потресно време, друштвене прилике и морал човека, писац изнова, након конституисања јунака Ахмеда Нурудина и Ахмета Шаба, у средиште романескне радње поставља појединца који се заклања иза догме – Владимира Рађеновића. Ни литерарни проседе не одступа много од пишчевих канонских остварења, те је у средишту изнова сукоб начела и стварности, политике/религије и индивидуалности. Када је био упитан о неминовности судара политике и књижевности, писац је одговорио:

Увијек ће бити конфликта, све док буде политике и политичара који управљају државом. Разлог је једноставан. *Књижевност, сва, од давних почетака, говори о несагласности идеала, човјекских жеља, можда и утопије, и стварности*. Политика, међутим, афирмише једну одређену идеју, један став, свој, сматрајући да је битна његова суштина а не могућа одступања [...] (Selimović, 1986: 315–316)

Доследан својим запажањима, Селимовић и у *Кругу* упућује на ову неусаглашеност, те је књижевно дело изнова медиј за преиспитивање односа међу људима, институцијама, идеологијама. Комунистичка партија у делу

Меше Селимовића представљена је као метафизичка сила. Њено деловање је апсолутно, светприсутно и неупитно. Књижевни јунаци је непрестано доводе у везу са религијом, Богом и црквом. У нашој литератури истраживачи се нису предано посветили овој проблематици, али су посредно истакли неке од постојећих аналогија. Милан Радуловић у својој опсежној монографији *Историјска свест и естетске утопије*, говори о унутарњем, моралном сукобу протагонисте *Круга* са начелима *нове религије* – комунизма, те свести о амбивалентној природи овог поретка:

Селимовићев јунак суочиће се у себи с просвештеницима *нове религије* који су постали 'носиоци безбројних привилегија које револуција одриче' [...] он ће *наслутити да људи нису умирали само за нову идеју већ и да су је доживљавали као пошаст и да су умирали борећи се против ње. Интуитивно ће осетити да су у име нове религије и ради ње ломљене кичме и скидане главе, да је испиран човеков мозак и убијана душа у њему; да човек подноси ту нову религију или да се уздиже на њеним леђима, али ни тад не до истинске среће и пуноће, до смислености и духовности живота већ до статуса спољне моћи, статуса у којем су дефинитивно сахрањени сви идеали и све наде у нову идеју као решење природне и егзистенцијалне ситуације човекове, као у смисао личног живота и као у форму новог и вишег тока духовног и друштвеног живљења човековог...* (Радуловић, 1985: 78–79)

Међутим, Радуловићев исказ остаје као опсервација, без даљег удубљивања у проблематику односа *нове религије* (Партије) и појединца (њеног следбеника). Како бисмо се упустили у даље тумачење овог односа, неопходно је најпре препознати у чему се огледа религијски утицај Партије и како је она задобила метафизичке атрибуте, иако им се, кроз историју, непрестано одупирала. Чак и ово одупирање, сматра Марсин Кула, у бити је религијско, будући да је начело монотеистичке религије имати само једног Бога (Кула, 2005: 371). У *Кругу*, Бог је еквивалент Партији, о чему и резонује Владимиров ујак, начелно одређен као противник догматског мишљења, и то у тренутку када његов нећак себи приписује кривицу јер га Партија није позвала на братовљеву комеморацију:

Ви ту партију видите као *метафизичко биће, наднаравну суштину изван и изнад човека. Партија вам је заменила Бога.* [...] Где је та партија? На небу? *Опрости, света Партијо, за све грехе које сам учинио и које ћу учинити.* Ти ћеш *молити* за опроштење ту партију која те позледила. Чак нећеш ни осетити да те позледила. А шта да радим ја који не верујем ни у њено божанско биће ни у њену непогрешивост? (Selimović, 1983: 48)

Ујак је резонерски јунак, он увиђа иронију у перцепцији Партије као непогрешиве, апсолутне силе и у Владимировом понашању док себе окривљује

за грешку коју је починила Партија. Међутим, главни јунак *Круга* то не увиђа: његова мисао је обликована вером у партију, те није спреман да пристане на ујакове примедбе. Отуд се и колеба:

До сад је теоретски размишљао о партији, а сад је практично осетио да могу постојати дилеме на који није лако одговорити. *Сигуран је да у његовом случају партија није крива, али зашто су њени руководиоци тако хладни и незаинтересовани за његова лична питања. Или су то појединци. Али појединци чине партију! Значи ли то да је партија непогрешива, као Бог, како каже ујак, ругајући се религиозном осећању комуниста.* Збуњивало га је што је и прихватао и одбијао ту могућност: партија је изнад грешака и недостатака појединаца а мисао о непогрешивости партије је ипак неприхватљива. Иначе би то заиста био прастари хришћански Бог! (Selimović, 1983: 50)

Религиозно осећање комуниста – осећање којем и Владимир припада – упућује на оданост Партији, али и чињеницу да су њој појединци потпуно предани, као што се верници предају богоугодним начелима. Нина, девојка која ће убрзо прекинути свој љубавни однос са Владимиром, сличан облик понашања увиђа и код свог оца, те о партији говори као о моћном божанству: „Његова моћ је у моћи партије, и његова власт над људима је у *свевласти тог божанства* [...]“ (Selimović, 1983: 253). Боголикост партије препознаје и Чизмић, Владимиров пријатељ, у тренутку када коментарише политизацију у избору наставника на факултету, те обавезу да „прихвата марксистички поглед на свијет“ (Selimović, 1983: 219). Док Владимир у томе не види ништа лоше и спремно пристаје на устаљени систем мишљења, Чизмић проблемски сагледа ситуацију: „И стално ћеш то истицати? И унапријед ћеш се одрећи и помисли на ма какву критику? *Па то би било веће повјерење него у господа бога*“ (Selimović, 1983: 220). У роману *Круг* социјалистичка мисао успостављена је као религиозни систем који улива поверење својим припадницима – Партија није супституција за Бога, Партија *јесте* комунистички Бог.

3. Модел Пастира и стада

Уколико тумачење Партије у роману *Круг* наставимо према паралели религија – политика, можемо закључити да је комунистичка власт Селимовићевог романеског света конституисана према моделу цркве. Андрија Крешић у већ поменутој студији *Комунизам и краљевство божје* ову историјску сличност заснива чињеници да се оба режима одликују репресивним механизмом: „Савремени комунистички режими по много чему подсећају на праксу, дух и организацију католичке цркве. Филозоф Е. Моуниер је писао да су објема овим организацијама својствене тоталитаристичке девијације“ (Krešić, 1975: 57). Свестан црквене моћи која се транспоновала на политичку сцену, протагониста *Круга* наглашава паралелу поредећи властодршце са свештенством:

„Бироократија је сигурно нормална појава у условима кад једна група преузме сву власт, представљајући се посредником између партије и народа, као што су се свештеници у средњем вијеку представљали као посредници између бога и вјерника“ (Selimović, 1983: 157–158). Владимир примећује да до обликовања тоталитаристичке творевине долази у оном тренутку када једна особа или група људи преузме сву власт. Апсолутна моћ, некада успостављена у цркви, сада постоји и у комунизму, мада под маском једнакости и слободе.

Француски филозоф Мишел Фуко у неколицини својих предавања инсистирао је на систему моћи који потиче из хришћанства – моделу Пастира и стада:

Ову моћ називам *пастирском* према категорији појединаца који су посве посебни и својеврсни, који се не дефинишу нити својим статусом, нити својом професијом, ни личном, интелектуалном или моралном способношћу, него су они *ти који у хришћанском друштву играју улогу чувара стада, пастира* у односу на друге људе који су истовремено *њихове овце или њихово стадо*. (Фуко, 2007: 246)

Пастирска моћ се из религијског миљеа у ком је настала пренела и на модерне облике владавине. Фуко то објашњава односом зависности, што се подудара са Крештићевом идејом о комунизму и религији: „Свака држава, па и она с комунистичким симболима, посредује између човјека и слободе; што је овај посредник слободнији, људи су мање слободни, тј. више су зависни. *Зависност је религиозни однос*“ (Крешћ, 1975: 49). Како би осигурала апсолутну власт над народом, комунистичка држава је морала да преузме религијски образац супериорности. Уосталом, Фуко истиче: „Мотив стада и пастира је апсолутно темељни религиозни, политички, морални и социјални мотив. Бог је пастир свог народа“ (Фуко, 2007: 247). Према хришћанској аналогiji у којој Бог, или његов представник на земљи, има улогу Пастира, комунистички пандан би била Партија – тачније, моћници на самом њеном врху, који управљају народом увереним у идеале комунизма.

3.1. Стадо комуниста

Како би објаснио начин на који функционише овај хришћански систем моћи, Фуко тумачи структуру владавине пастира над стадом. Наиме, према овом француском филозофу, моћ пастира огледа се у томе што он не влада територијом, већ мноштвом појединаца: „Он влада над овцама, овновима, животињама. Он влада стадом и то управо стадом које се непрестано помера. То обележава пастира“ (Фуко, 2007: 248). Комунистичко стадо отуд би био скуп људи, обједињен око исте идеје и циља. Андрија Крешћ, позивајући се на Бигоа, као једну од одлика комунизма наводи управо тотални колективизам – подређеност појединца групи, без могућности за самоостварење:

Хипертрофирани колективитет у марксизму заузима мјесто *Апсолута* који је, на основу мита о историјској нужности, сигуран у свој коначни тријумф. Он је *causa sui* и, отјеловљен у *пролетерској класи* (с партијом као 'свијешћу'), напредује по интерној нужности своје довршењу. Марксизам је по томе *монистичка филозофија*, али он је и 'религија иманенције доведена до својих крајњих консеквенци'. (Krešić, 1975: 49)

Лишити човека његове индивидуалности и подредити га Партији – циљ је комунизма представљеног у роману *Круг*, мада се таква идеологија супротставља почетним Марксовим идејама. Крешић истиче да је Маркс био свестан да комунизам значи повратак човека самоме себи: „Маркс је, наима, имао у виду да човјек производи друштво, а не само друштво човјека. Зато му је слобода појединца услов слободе свих, док слободна опћенитост (држава, нација, партија) не значи *eo ipso* слободу за све припаднике“ (Krešić, 1975: 50). Приказујући первертирани облик комунизма, Селимовић настоји да субверзивно, кроз фикцију, преиспита историјско спровођење марксистичке идеологије, те раскорак између почетне Марксове идеје и њене реализације. Отуд у парентези, која представља Владимирову мисао, продубљује разлике између начела и његове примене – илуструјући је управо хришћанским фигурама:

Ових дана је читао Јеванђеље по Матеју, и зачудио се како је *Исус био рационалан човјек, политички и социолошки добро упућен*: он, или неко у његово име, *оштро одвја идеју од идеологије и тактике. Идеја*, то је чисто начело *љубави*: љубите непријатеље своје, благосиљајте оне који вас куну, чините добро онима који вас мрзе, и молите се Богу за оне који вас гоне. То Исус говори људима под Гором; то је стратегија. Кад говори апостолима, то је већ *тактика, и знатно одступа од идеје*. – Чувајте се од људи, каже им, и учи их лукавству: будите безазлени као голубови и мудри као змије. И тврда ријеч после благе идеје праштања: 'Не мислите да сам ја дошао да донесем мир на земљу; *нијесам дошао да донесем мир него мач*'. *Каква разлика између идеје и њене реализације*. (Selimović, 1983: 176–177)

Протагониста *Круга* је свестан да је *идеја начело љубави* – утемељена на високом моралу и добру универзалистичке провенијенције. Ипак, да би се идеја остварила, неретко се одступа од онога што је у њеној основи – *мир се остварује мачем*. Зато писац у свом романескном опусу увек у средиште поставља проблемског јунака који се непрестано колеба између начела – онога у шта верује, и стварности – онога што заиста бива.

Владимир је млади комуниста који је у процесу самотрагања и (с)налажења, мада уверен да је његова животна путања већ предодређена партијским усмерењем: „партија му је отац, и мајка и брат, партија му је све“ (Selimović, 1983: 56). Партија је његова религија, његов систем веровања. Ипак, иако на моменте сигуран у партијско добротинство, у Владимиру се непрестано јавља

колебање, уједно и због немогућности да самостално конструише сопствени идентитет:

Али га је највише заболело што је рекао како има добру биографију. [...] његова биографија за коју он сам нема никаквих заслуга, аутоматски одређује његов живот. И одређиваће га и даље. Зар га нису увели у Социјалистички савез због биографије? Он сам ничим се није посебно одликовао. У Конференцију га је упутила партија, сигурна у његов став због његових мртвих који су живот дали за револуцију, па је вероватно да неће изневерити њихов пут. [...] *Зар ја никад не могу бити ја?* (Selimović, 198: 69–70)

Жеља за самоостварењем, *бити ја* – иако није чак ни сигуран ко је – указује на високу самосвест јунака и спознају да се у оквиру партије не сме *бити ја*. Да би био члан партије, појединац се мора одрећи своје индивидуалности и уклопити у безличну масу.

Потпуно је другачија судбина Нининог оца, који по сваку цену жели да се оствари унутар партије – као део колектива – јер, парадоксално, једино у оквиру њега и постоји. У томе је и трагика овог средовечног јунака. Он је без партије потпуно деградиран, што његова ћерка разочарано и примећује:

Чудна је ова власт, којој припада и њен отац. Ма колико био високо, он није безобзирни сатрап. *Његова моћ је у моћи партије, и његова власт над људима је у свевласти тог божанства [...]* А без партије он је нико и ништа, она му је све, вид, слух, мозак, ноге, руке, снага која га покреће и која га држи изнад других људи, она даје смисао и вриједност његову животу. Без ње, мјериле би се само његове људске снаге, а оне су заиста безначајне [...] Ако би био унижен пред партијом, дошла би у питање сва његова егзистенција, све што он у животу јесте. (Selimović, 1983: 253–254)

Писац свесно истиче и телесне аспекте бића – вид, слух, мозак, руке, ноге – како би нагласио потчињеност Партији, јер Нинин отац није само духом и веровањем уз партијски покрет, већ и својим телом – он Партији припада, *она му је све*. Без Партије готово да и не постоји – његов живот је потпуно безвредан. Међутим, Партија је чврст политички ланац који се састоји од мноштва карика – масе људи која одржава мистификацију једног режима, која настоји да представи како све функционише у складу са основном идејом. Оног тренутка када једна карика чак и привидно услови нарушавање читавог ланца, она мора бити одбачена. У томе је и трагика судбине Нининог оца, он Партији *није ништа*, јер се карике непрестано смењују и његов партијски улог је незнатан. Отуд, да би опстао у партијском ланцу, он не преза ни од неморалних акција, дела по сваку цену само да би остао део Партије и њене моћи. Одржавањем политичког ланца у прилици је да оствари свој партијски идентитет и буде чак и награђен – јер Партија функционише и по принципу добродетелности.

3.2. Добри Пастир

Доброчинство је још један од религијских механизма деловања Пастира, односно Партије: добри Пастир ће увек наградити своје стадо. Фуко (Fuko, 2007: 248) истиче да „главна функција пастирске моћи није у томе да се лоше чини непријатељу, него да се онима, над којима се има моћ, чини добро. Чинити добро у најконкретнијем смислу речи: давати храну и издржавати, обезбедити пашњак, водити на изворе, напајати, налазити обилне пашњаке“. Он сматра и да је основна функција Пастира да обезбеди опстанак стада (Fuko, 2007: 248). Опстанак стада условљава и опстанак Пастира, те брига о стаду заправо осигурава сопствену моћ. Разматрајући феномен доброчинства у *Веселој науци*, Ниче указује на то да повећање туђе моћи условљава повећање сопствене:

Тако они *постају задовољнији својим положајем* и према непријатељима наше моћи непријатељскији и раторборнији. Да ли приликом доброчинства [...] приносимо жртве, не мења последњу вредност наших поступака чак ако свој живот за то дамо, у корист своје цркве, то је жртва принесена нашем тражењу моћи или у сврху нашег осећања моћи. (Ниће, 1989: 51)

Тиме што је Партија омогућила Нинином оцу да осети делић њене моћи, она је заправо стабилизovala и ојачала сопствено владање. Присвајањем појединаца под своје окриље, Пастир обезбеђује разна добра – међутим, она зависе и од мере посвећености конкретне овце своме Пастиру. Онај појединац који се из масе истакне својом послушношћу, који даје допринос у величању саме Партије, биће награђен не само егзистенцијалним условима за живот, већ и бољим материјалним условима. Овакав однос може се илустровати причом о младом сликару и његовој корумпираности. Наиме, када је дошао до извесног успеха и политичке позиције, zaloжио се за ћерку једног од припадника Партије, што је Партија, наравно, и наградила:

И знаш ли шта је била једна од првих ствари, ако није и прва, коју је млади председник учинио? Да секретареву ћерку предложи за пријем у Удружење. Примљена је, разумије се. А млади председник Удружења добио је диван стан с великим атељеом. Ни мјесец дана послје пријема младе свестране даме у Удружење. (Selimović, 1983: 227–228)

Овако успостављен систем моћи темељи се на реципрочности – онај који влада мора осигурати да има и киме да влада, што обезбеђује тако што чини добро својим члановима. У роману, једини ко се успротивио оваквом поретку био је управо Владимир ујак, што Владимир сматра *неважним* (Selimović, 1983: 227), док је за Чизмића то само још једна неправда у низу: „Има на хиљаде таквих неважних злоупотреба и ситних користи. Све се то сплиће у систем крупних злоупотреба и великих користи. Али што је важније, то је доказ наше опште трулости, одозго до доле, од главе до репа“ (Selimović, 1983: 227–228).

3.3. Пастир ће те спасити

Представљајући низ религијских елемената који утичу на одржање модела пастирске моћи, Фуко се посебно усредсређује на идеју о спасењу: „Моћ пастира састоји се управо у томе да он има ауторитет да обавезе људе на то да чине све нужно потребно за њихово спасење: спасење је нужно [...] оно се може само онда постићи када се прихвати ауторитет неког другог“ (Фуко, 2007: 250). Комунистичка партија истоветно усваја месијанску наду – успостављањем бескласног друштва доћи ће до благостања, једнакости и спасења свих чланова партије. Међутим, за то је најпре неопходно безусловно повиновање и прихватање ауторитета Партије – испуњавање партијских услова за спасење. Крешћански истиче да су многи истраживачи указивали на аналогије између Пролетеријата и Христа: „Пролетеријату су, наиме, приписане црте интегралне човјечности, које кршћанин признаје своме спаситељу, и уједно црте божанства у виду универзалности која је заправо супститут бесконачности“ (Крешћански, 1975: 52). Исти аутор наводи неколико аналогија између Пролетера и Христа: у питању је презрени, одбачени појединац који трпи муку зарад вишег добра – то је универзални човек и пример спасиоца (Крешћански, 1975: 52–53). Не разликује се много ни Владимиров мисао о друштву пролетеријата – оно је за њега инстанца која се не преиспитује:

Мада је то исто што и држава пролетеријата, звучи хуманије и мање опорно као назив за *будуће друштво које ће укинути неслободу, неправду и искоришћавање љуског рада*. Чак ће и сама реч *владање бити укинута*, јер ће *будући живот бити доба једнаких* а не владање повлашћених и моћнијих. (Selimović, 1983: 10)

Владимирова заглавност у будућност само је још једна од одлика на којима комунистички систем моћи опстаје – временски аспекти реализације комунистичке идеје погурани су унапред, готово недостижни. Бескласно друштво, марксистичка утопија, *aurea aetas* – само је још једна религијска идеја преобликована кроз политичку призму. Крешћански подсећа на мишљење да је марксизам заправо наставак Христових дела:

Другим ријечима, марксистички хуманизам је један кршћански покрет, а не одумирање кршћанства. [...] За једне и друге је ријеч о истом циљу, о хуманизацији свијета, а повезује их и то што и Христов и Марксов мисија имају друштвено-револуционарни карактер. Крешћански се појавио из историјске потребе за револуционарним укидањем ропства, а појава Маркса је везана за револуционарни пролетеријат. (Крешћански, 1975: 51)

Ипак, проблем идеализованог друштвеног система јесте управо – начин и уопште могућност његовог остварења. Кула сматра да се социјалистички рај може постићи једино кроз класну борбу и патњу савременика – човек данас мора

да прође кроз немилосрђе система како би човек сутра достигао жељени идеал (Kula, 2005: 372). У Селимовићевом роману, Владимир првобитно размишља о утопијској визији и сматра да је треба достићи по сваку цену: „Тај циљ је толико леп да заслужује сваку жртву. Та жртва није лични губитак већ највиша људска могућност. Она је право ослобођеног човека који жели ослобођење свих људи“ (Selimović, 1983: 10). Међутим, одрастајући и сазревајући, јунак постаје сумњичав и доводи у питање оправданост жртве:

Али понекад, у часовима сумњи и неверовања, у часовима слабости и скепсе [...] Све би тада долазило у питање, и историјски чин, и велика одлука, и њен смисао и оправдање. [...] Опасна је та спремност да се све увек доведе у питање, то рушење већ изграђених система живљења и мишљења. (Selimović, 1983: 24)

Модеран човек постаје опасан уколико преиспитује, резонује и прети да наруши устаљени систем мишљења и вредности. У колебљивим часовима сумњи и неверовања (Selimović, 1983: 24), Владимира покреће лични морал – онај који је у непрестаном сукобу са етичким одликама Партије. Ипак, његова сумња – иако подрива постојеће вредности – није довољно моћна да се прелије на неколицину умова, већ остаје усамљена мисао.

3.4. Жртва – за слободу или Партију?

Уводни мотив Селимовићевог *Круга* јесте управо жртвовање брата: „У почетку је постојало само дело. Постојала је смрт коју је брат добровољно изабрао, страшна и величанствена“ (Selimović, 1983: 7). То је смрт зарад идеје, идеала и поверења у бољу будућност. Кула наглашава да се у томе такође огледа сличност између комунистичког покрета и религије – члан Партије морао је бити потпуно предан, послушан, доследан, а уколико је потребно – и пожртвован (Kula, 2005: 376). Отуд има нечег христоликог и у Младеновом лику, комунисти који гине за идеју ослобођења и једнакости. Крешић истиче да се и Христова и Маркова мисао крећу ка истом циљу – хуманизацији света, те и једна и друга мисија имају друштвено-револуционарни карактер (Krešić, 1975: 51).

На сличним темељима саздан је и *романтичарски поглед на револуцију*, који је био Младеново убеђење и једино сазнање о мртвом брату:

Марксизам ће решити све противречности које у друштву постоје столећима, радничка класа вратиће достојанство раду и право на достојанство свим људима. Радници ће извршити прераспоредлу дохотка и промену света у правцу хуманитета. То значи, и побољшање морала о чему до сад нисмо имали времена да мислимо, или смо морал свели на одушевљење и оданост партији. Владимира је одушевљавало што су, како изгледа, тако мислили сви револуционари тог романтичног периода револуције, с величанственом наивношћу која није марила за ситне и крупне пукотине, у тој врелој

будућности света. Али никад није могао да дозна ништа о Младену као човеку, о ономе што није партијска мисао и припадност [...]. (Selimović, 1983: 51)

И Младенов идентитет ишчезава у оквиру партије. О његовој личности брат нема никаквих сазнања, сем оних партијских, у домену његове улоге и жртве. Отуд и Младенова смрт, иако у почетку неупитна, схваћена као слободан избор, жртва за идеал и уверење, временом почиње да опседа протагонисту. Услед тога Владимир о револуцији размишља подозриво, истичући *величанствену наивност* (Selimović, 1983: 51) и иронизујући настанак идеалног поретка. Јунак преиспитује у којој је мери братовљева жртва била оправдана, да ли је он заиста жртвовао само себе, и шта је из његове смрти произишло. У имагинарним разговорима са мртвим братом, Владимир покушава да дође до одговора:

А је ли то и добро. Ниси хтео да се предаш жив, то је у реду, поклонио си партији живот, више ниси мого. Али ти ниси био сам. Јеси ли имао право да жртвујеш друге. Оца, мајку мене, Да, и мене. И ја сам био жртва твога уверења, као и родитељи. [...] Вреди ли једна идеја толиких жртава? (Selimović, 1983: 25)

Када говори о идеалима у *Вољи за моћ*, Ниче наглашава своју скепсу и неповерење када је у питању пад појединца зарад идеје:

Човек се vara, кадгод очекује 'напредак' од неког идеала; победа идеала досада је увек била назадњачки покрет. *Хришћанство, револуција, укидање ropства, једнака права, филантропија, мирољубље, правда, истина*: све ове велике речи имају вредност једино у борби, као заставе: не као стварности него као украси за нешто сасвим друго (управо супротно!). (Ниће, 2003: 35)

У контексту романа *Круг*, али и светских, историјских дешавања, Ниче јесте у праву – победа идеала није условила напредак: обећани рај није достигнут, а жртве се не могу вратити. Уосталом, Младенов чин у том смислу додатно оснажује моћ Партије, јер Ниче вели: „Како се одржава извештан комплекс моћи? На тај начин што му се жртвују многа поколења“ (Ниће, 2003: 297). Пратећи Ничеву филозофску мисао морамо на тренутак одступити од Фукоовог модела Пастира и стада, јер француски филозоф сматра да ће Пастир, за разлику од моћника у традиционалним системима, бити спреман да се жртвује за своје стадо: „Добри пастир, добри чувар стада је онај који се жртвује животом за своју овцу. У случају традиционалне моћи, овај механизам је обрнут: оно што чини доброг грађанина јесте његова спремност да се на наређење власти жртвује, или да умре за свог краља. Овде је обрнуто: краљ, пастир је спреман да умре, да се жртвује“ (Фуко, 2007: 248).

Надперсонална инстанца Партије није подложна жртвовању, али ће радо прихватити жртве својих чланова, што ће јој омогућити даљи просперитет. У романескном свету *Круга* непрестано се проблематизује смисао Младенове смрти, те поставља питање – за кога, заправо, Младен и његова породица страдају? Иако је Владимир првобитно уверен да је његов брат дао живот за идеју, схватиће убрзо и трагику Младенове жртве – учињене за Партију, не за слободу.

На свечаности која је, наводно, приређена у част бораца палих за слободу, побуњена мисао ће кулминирати у Владимировој свести, будући да је мртви брат једва поменут. Кула, дискутујући о култу мртвих који се градио у комунистичком периоду, успоставља још једну паралелу са религијским начелима – и у комунизму се веровало да је смрт за слободу замена за вечни живот и бесмртност (Кула, 2005: 377). Међутим, слика партијске свечаности у *Кругу* обесмишљава и иронизује овај религијски аспект комунистичке партије. Младен не само да није прослављен као почасни члан, иако се у интерним разговорима инсистира на његовој значајној улози – напротив, на већем политичком скупу Владимиров брат је незнатан, а његово име једва споменуто.

Отуд се и скептичност, сумња и отпор настањују у Владимировој подсвести, док он настоји да им се одупре:

Запрепастио се због те чудне мисли: не би било у реду да га неко чује. [...] Код Чизмића је отпор облик постојања: одупирем се, дакле постојим. Али његова полазна мисао је критика свега, а *Владимир* и не помишља да критикује револуцију и оно што она ствара. Једном ће озбиљно размислити одакле у њему то зрно сумње. (Selimović, 1983: 89)

Селимовићева уметничка виртуозност огледа се управо у наредној сцени, у којој аутор озбиљном тону испразних партијских говора супротставља Владимиров унутрашњи монолог у ком се пробијају реминисценције ласцивне поезије:

И одједном се у њему почело дешавати нешто што никако није одговарало прилици и њеном озбиљном тону. Изненада се сетио песмице коју је спадало Лазић измислио или негде чуо, он каже на радију, у емисији Село весело: *Обукла је мала кратке панталоне, показује сексепилне зоне*. Са смешком на лицу понављао је те *стихове народног фолклора*, ослушкујући у себи и мелодију коју је Лазић отпевао, отегнуту, једноставну, раскалашну. *Шта би се десило кад би то сад запевао пред овим скупом?* Били би увређени или би помислили да је полудео. [...] И одмах се сетио одакле та чудна жеља. И није чудна: *то је протест против кабалистичког мрмљања ових људи, против њиховог притворног држања, против лажног саучешћа. Шта се њих тиче један луди младић, који је некад у једно велико и сурово време, пристао да умре за свој сан о слободи.* [...] Али више није могао да заустави

узбуњену мисао. *Зашто партија приређује ову свечаност? Због сећања на једно тешко и славно време, због сећања на јунаке који су у њему живели? Не! Због своје славе, због свог престижа, због жеље да све своје прикаже најбољим, и своју историју, и своје чланове, и свој програм.* (Selimović, 1983: 93–94)

Стилским сучељавањем двају различитих дискурса – једним уздржаним, узвишеним, али ипак испразним и формалним, и другим – народним, веселим, непримереним – аутор приказује баналност одржане комеморације. Поредешти религиозне манифестације са комунистичким прославама, Кула (Kula, 2005: 379) истиче како су комунистички говори подсећали на литургије, док су свечаности имале форму религиозних фестивала. Говори су својим формулативним конструкцијама подсећали на молитве, а њихова улога није била да се заиста размотре циљеви окупљања, већ да се ојача комунистичка вера (Kula, 2005: 379). И сам писац је, посматрајући друштвене прилике свога времена, приметио да у партијским говорима доминира „технологија и психологија молитве“ (Селимовић, 1981: 179). Зато и није случајна њихова транспозиција на романескну свечаност у којој се говорници смењују, казивање бива формално, а суштина изостављена:

Председник Савеза бораца говори о свенародној одбрани и о нашој спремности да се одупремо сваком агресору, ма с које стране долазио. Младена није поменуо. Онда је говорио секретар Градског комитета. О револуционарним традицијама партије и о данашњем партијском јединству и монолитности. Ни он није поменуо Младена. Партија ће наставити да корача револуционарним путем који јој је одредио друг Тито. Младена нема ни у прошлости. (Selimović, 1983: 96)

Кроз свест главног јунака демистификују се релације између Партије и појединца и призива се опора истина – бесмислена је Младенова жртва, те жртва читаве породице. Владимирова бунтовна мисао доживљава свој врхунац кроз поражавајуће сазнање: „Партија не жали, партија не воли, партија се не сећа. Партија рачуна. Партија није идеја, већ организација и власт. И мртви су њена војска. И брат његов је њен војник, садашњи“ (Selimović, 1983: 95). Демаскирањем политичког лица Партије, Владимир увиђа да је свечаност организована због славе и престижа моћника који партију чине – због одржања сопствене политичке моћи. Она није приређена за побуњенике који су за идеју дали највише што су могли – сопствени живот. Услед тога је немогуће стишати унутрашњу побуну протагонисте:

Сувише му је важан брат, одавно је своју мисао везао за њега и за његову жртву. А онда му је пала на ум мисао да је Младенова жртва учињена за партију. Не! – побунио се силовито. Жртва је учињена за слободу... *Показује сексепилне зоне.* Заиста је узнемирен и збуњен. (Selimović, 1983: 97)

Дискурзивни контраст – жртва за слободу, а потом сексепилне зоне – ознака су дискрепанције Владимирових осећања и баналности организовања читаве свечаности. Улога ласцивне песмице је управо да демаскира социјалне и политичке односе на свечаности – и прикаже огољено лице безосећајне Партије.

Пробој Владимирове мисли јесте пробој личног морала, то је побуна и одупирање заједничком ставу. Док у себи рецитује ласцивну поеију, он се удаљава од комунистичког стада, мада то себи не признаје:

Зар је толико јака приватна сфера у човеку? А мислио је да је сва његова мисао подређена заједници. То је само једна човекова област, можда лепша али слабија; друга, лична, много је јача, њу ништа не може уништити. Ето, он није ни знао да тако снажно живи у њему, открила ју је позлећеност, јаку, нагу, толико виталну да га је и самог изненадила. (Selimović, 1983: 98)

Међутим, иако присутан, отпор главног јунака није трајне природе. У непрестаном колебању, он ипак остаје пасивна личност, стиди се сопствене помисли, не остварује бунтовнички потенцијал и наставља да кружи у партијским оквирима:

Али како треба живети? Братовљева жртва му је показала да живот појединца само онда има смисла ако је везан за живот народа. А како то остварити? Толико је могућних путова, да није тешко изабрати погрешан. Али ако се сложимо с неоспорном чињеницом да је радничка класа стваралац свих добара и да је носилац идеје напретка и ослобођења рада и човека, онда је најбоље следити програм и акције предводничког одреда радничке класе. (Selimović, 1983: 110–111)

У складу са насловном симболиком, протагониста не може да изађе из догматског круга, мада непрестано преиспитује своје место у њему и покушава да разлучи јесу ли важнији људи или пак идеја: „Његови покојници су били повод да се и они, и други њима слични, и њихова борба претворе у идеју. Мало су важни људи, важно је оно што је трајније од њих, и то је право. Ако је ишта право. [...] Растворили су се у заједничкој идеји, као што се и десило. И јесу ли ради тога израсли, или су се изгубили?“ (Selimović, 1983: 140). Одговор не налази, те остаје у кругу сопствених колебања.

4. Дисциплиновано друштво

У досадашњем истраживању уочили смо да се Владимирова подсвест на моменте опире политичком усмерењу Партије, мада у стварности – ван сопствене мисли – јунак остаје пасиван и нем пред друштвеним дешавањима. У овом поглављу ћемо стога проблематизовати унутарњи раскол главног јунака и његову немогућност одлуке да се одлучно приклони партијском мишљењу или пак дела против њега. Иако је отпор присутан, он је интернализован, не напушта мисао јунака и отуд нема стварних последица.

Владимирово понашање може се објаснити наредним елементом у Фукоовом моделу Пастира и стада – послушношћу. Фуко (Фуко, 2007: 250–251) тврди да је у хришћанском друштву Пастир тело које може да захтева апсолутну послушност од других: „У хришћанству је апсолутна заслуга управо сама послушност. Послушност треба да води стању послушности. Бити послушан основни је услов свих других врлина. Послушан коме? Пастиру“. Сагледајући изнова аналогije између хришћанства и комунизма, од егзистенцијалне важности је за чланове да буду одани својој Партији. Крешић зато истиче:

Уз аналогiju између црквеног клера и привилегираног слоја политичких функционера иде аналогija између вјерника и грађанина-поданика. [...] Вјеровање је за вјерника изнад сопственог расуђивања, по начелу *credo ut intelligentam*. [...] Вјерник је побожан толико колико се придржава службеног црквеног учења. Ко вјерује по сопственом разуму мимо тога учења, постаје херетик, отпадник и сл. и према таквима је црква често поступала окрутније него према иновјерцима. (Крешић, 1975: 57)

Према аналогiji верника коме је готово забрањено да самостално расуђује, можемо закључити да је и комуниста у сличној позицији – мора се придржавати начела Партије ако жели да опстане у датом систему. Уколико преформулишемо Фукоов исказ тако да одговара политичком дискурсу, он ће гласити: „Послушан коме? Партији!“ Императив Партије тако постаје стварање послушне масе – оне која ће беспоговорно прихватити комунистичку идеологију – не би ли се одржала њена политичка моћ. Међутим, упитно је како то Партија постиже – како успоставља послушност и како је пак одржава?

Поред тога што је низом својих предавања демистификовао начин функционисања хришћанског друштва пратећи метафору Пастира и стада, Мишел Фуко је уједно и творац опсежне монографије *Надзирати и кажњавати*. Њоме овај француски филозоф указује на то како се од послушних тела дошло до дисциплиноване свести човека. Полазећи од осамнаестовековних пракси, Фуко на примеру војника представља почетак масовне производње послушних тела: „[...] тело којим се манипулише, које се обликује, дресира, које се покорава, постаје послушно и вично или му се снага повећава“ (Фуко, 1997: 132). Стварањем човека-машине, Фуко сматра да тело постаје подложно манипулацијама (Фуко, 1997: 132). Послушно тело изнедрило је човека чији је императив управо послушност, не би ли убрзо дисциплинарна пракса прешла са тела на ум појединца. Успостављањем дисциплине у оквиру једног колектива, развила се и власт која се темељи на прорачунима, хијерархијском надзору и нормирајућим санкцијама (Фуко, 1997: 166). Такав облик власти настоји да дисциплином *фабрикује јединке* – индивидуе према шаблону власти су и циљеви и инструменти који одржавају политичку утопију (Фуко, 1997: 166). Такође, Фуко истиче да је овај тип власти, иако често сагледан у негативном тону – као власт која *искључује, сузбија, потискује, цензурише, одузима, маскира,*

прикрива – уједно и продуктиван јер *производи стварност* (Фуко, 1997: 189). Ако власт производи стварност, послушници имају улогу њеног одржавања и даље мистификације.

Овакав механизам власти приметан је у роману *Круг* – Владимир је истовремено и *фабрикована јединка* комунистичког система, али и појединац који преиспитује своју фабрикацију и могућност другачијег идентитета: „Ко сам ја? Шта је у мени моје а шта њихово?“ (Selimović, 1983: 36). Чизмић, који је попут Владимировог ујака – још један резонерски јунак – рационално увиђа Владимиров унутарњи раскол: „Твоја свест је подељена на два дела, лични и општи. Лични је само твој, природан, нагонски, *општи је научен, преузет*. Још ниси рашчистио са собом“ (Selimović, 1983: 106). Не чуди зато да Фуко, док говори о поступцима дисциплине и надзора, истиче и педагошку улогу оваквог механизма, те његово инхерентно спровођење у школама како би се повећала делотворност (Фуко, 1997: 172). Владимир је, како то Чизмић увиђа, *научен* партијском мишљењу, те не успева да му се одупре. Чизмић не само да тумачи Владимирову мисао, већ транспарентно сагледа политички систем, препознајући да он захтева усмерену масу – те да присталице власти не могу бити ни поштени ни паметни појединци (Selimović, 1983: 111). На Владимирово питање о разликама међу људима, он тврди: „Има разлике све док не упадну у колотечину. Ако не прихвате правила игре, обавезно ће бити удаљени. А ако прихвате, не одлучују они већ други“ (Selimović, 1983: 111).

И црквени и политички систем, дакле, могу добити тоталитарне облике у њима нема простора за неистомишљенике, већ само за претходно поменути тип фабрикованих људи. Уколико појединац жели да опстане, он се мора уклопити у партијске налоге – бити део стада и пратити свог Пастира. У репресивним системима опстају једино послушници, брижно моделовани људи који се залажу за општу мисао – према Фукоу *фабриковани*, а према Владимиру – *полтрони власти*:

Вјешти људи су увијек до њих, и тако их присвоје и окруже, да не може прићи нико ко није моћнији од њих. Окупљају се око њих, као мушице око свијеће, јер их привлачи сјај, али се ове мушице неће никад сажећи на пламену, *јер их њихов језик не може никад довести у опасност*. Вјешти људи непогрешиво знају шта треба да кажу а да не буде депласирано: то је *понављање ставова из значајнијих политичких говора, или похвала свему што је власт учинила*. Понављање, зачудо, никоме не смета, никоме чак није ни досадно, толико су сви прихватили тај добар тон. (Selimović, 1983: 152)

Вештина полтрона огледа се у репетитивности њихових говора, у недостатку слободне мисли, у потчињености и спремности да понављају политичке рецитације које ће им омогућити личну корист. Као што смо већ препознали на примеру религије – политички говори су њихова молитва – формулативни

искази који не могу угрозити њихову позицију. Штавише, они је постешују јер доприносе даљој мистификацији комунистичког система.

Уколико се неко издвоји – он мора сносити последице. Судбина непослушна човека огледа се у случају Чизмићевог оца који је, донкихотовски, покушао да стане на пут исцрпљивању радника за мали доходак, што је резултирало његовим изопштавањем из друштва:

И крене мој шашави отац од директора до председника Социјалистичког савеза, од Савеза бораца до секретара партијске организације, од секретара Месног партијског комитета до председника општине, све са истим питањима. [...] Препоручивали су му да се смири, рекли му да уноси немир међу раднике, покушавали да му објасне оно што никако није могао да прихвати, а онда су га искључили из партије и сменили с функције [...]. (Selimović, 1983: 81–82)

Готово да је Селимовић приказао судбину *шашавог оца* као еуфемизам, будући да су у стварности непослушници пролазили са драстичнијим исходима. Крешић о томе и сведочи:

Ко се усуди о комунизму мислити друкчије него што мисле повлашћени ‘мудри творци историје’, осуђује се као фракционаш, ‘случајни сапутник’, ‘агент непријатеља’, и сл. и често пролази горе од правог класног противника. И овдје, као и у цркви, важи начело: *Cuius regio eius religio*. Прогони револуционара у ‘комунистичким’ режимима много подсећају на дух и праксу католичке инквизиције. (Krešić, 1975: 57)

Чести су случајеви у историји цркве када је долазило до искључивања појединаца уколико нису деловали сходно владајућем мишљењу, а у комунизму опстаје исти образац репресије. Примери попут овога омогућавају дисциплинском систему да функционише по принципу награде и казне, што сматра и Фуко наводећи да је „управо тај систем делатан у процесу дресирања и поправљања“ (Фуко, 1997: 176). Награда подстиче појединце да делују у складу са предложеним начелима јер, према Фукоовим речима, она „уводи могућност напредовања, освајања виших рангова и положаја“ (Фуко, 1997: 177) – што смо већ утврдили на примеру корумпираног сликара. Казна, с друге стране, јесте облик деградирања и „спуштања на ниже положаје“ (Фуко, 1997: 177), што је илустровано на примеру Чизмићева оца. Деловање оваквог система на минимум своди сва одступања: „Стално делатним казним системом који прожима све тачке и контролише све тренутке дисциплинских институција врше се поређења, диференцијације, хомогенизације, искључивања. Речју, њима се нормира“ (Фуко, 1997: 178). И комунистичка власт романа *Круг* је власт норме – она „присилно врши хомогенизацију“ (Фуко, 1997: 180) и захтева да њени следбеници поступају у складу са постављеним нормама – да буду

одани Партији и извршавају њене налоге. У супротном, могу бити кажњени. То је један од разлога због којих Владимир није делатни јунак – њиме управља страх који спутава побуњену мисао. Фуко сматра да „за онога ко размишља о злочину, већ сама идеја о недељу пробудиће у свести казни знак“ (Фуко, 1997: 102). Довести у питање намере Партије у равни је са злочиначким побудама – чега је и Владимир свестан – те је отуд обликован страхом. Док пише лажни извештај, јунак све време има на уму да то мора бити једини исправни облик извештавања – те га испуњава полетним лажима – истинита мисао би довела до осамљивања и могла би се схватити злонамерно:

[...] *није се усудио да устане против опште прихваћеног становишта. Нико му то није рекао, осећао је да је тако једино правилно.* Са сваким другачијим мишљењем могао би остати усамљен, а то није нимало пријатно. [...] Ћутање о ономе што он осећа као истину, лакше је и поштеније [...] Како да објасни наметнуту психозу у којој је појединачно мишљење немоћно, па може чак испасти злонамерно, ако не и непријатељско, уколико није усаглашено са жељеним, општим, прихваћеним. (Selimović, 1983: 33–34)

Исту nelaгoду Владимир осећа и у разговору са Миситом, где изнова одступа од личне истине:

[...] и зашто му је толико тешко да однесе одлуку кад је ствар једноставна, зашто се боји да каже своје мишљење чак и ако није тачно, одакле тај страх који му кочи мисао и присиљава га да се мучи између устручавања и стида? И зашто се он сам више плаши онога што би могао да каже и помисли, него онога што би други могли да му приговоре? Зашто је сам себи наметнуо мучну цензуру, а ипак није задовољан собом. Значи ли то да је сам себе присилио на нешто с чиме се у себи не слаже, или се плаши, унапред да не наиђе на отпор и прекор? (Selimović, 1983: 56)

Када га Мисита упита о току радне акције, Владимир изнова одговара неистином како се све одвија по плану, а потом прекореваче себе: „зашто је то рекао [...] нема поверења у овог човека и не може пред њим да открије своју скривиту мисао. Или верује да му се не би допала тако гола и неулепшана“ (Selimović, 1983: 58). Ипак, већ у наредном тренутку протагониста размишља у супротном правцу и залаже се за истину: „Требало је да му отворено каже оно што мисли и што га мучи [...] *треба рећи истину, своју истину, не чини никакав грех тиме*“ (Selimović, 1983: 58). Међутим, Владимир истину не казује.

Оно што је још један од проблемских делова Владимирове личности јесте управо та двојба мисли и потенцијалне казне – да ли би њему заиста наудила казна Партије или пак само сазнање да је читавог живота веровао у идеале у које сада сумња, те остаје без темеља и ослонца. Партија је део његовог идентитета откако зна за себе – њу је готово породично наследио – али када отпочне сумња, идентитет је такође пољуљан:

Његова тврда одлука за цео живот била је да *никад не изневери ни партију ни своје људско поштење*. А ето, већ на првом кораку је изневерио своју решеност, и стиди се сам себе. Данима анализира свој поступак и не може себи ништа да објасни: стало му је до успеха у Конференцији у коју су га изабрали чим је дошао на факултет али не по цену личног морала; хтео је да избгне сваки сукоб али не жртвујући свој понос. А ето, учинио је нешто што се коси с његовим уверењем, јер је поступио како је мислио да се од њега очекује. (Selimović, 1983: 34)

Главнoг јунака прати криза идентитета – он не може да се одупре наученом систему мишљења, ономе чему је породично предодређен, на чему почивају његова прошлост и, наизглед, будућност. Међутим, сумња и подозрење у моралитет партијских начела, у исправност одлука и сопственог понашања доводе га до nelaгодне позиције у којој су његово мишљење и делање потпуно опречни. Поред личних недоумица, још један је систем заслужан за Владимирову пасивизирани позицију – *паноптички*.

5. Партија те посматра

Поред идеје о казни, за тумачење политике устројене према религиозним оквирима важно је уочити и суптилне знаке непрестаног присуства Партије – као религијског уверења коју Владимир мора да прати: „Нико му то није рекао, *осећао је да је тако једино правилно*“ (Selimović, 1983: 34). Поред тога што се политичка идеја јавља као осећање, њу Владимир дефинише и као *сугерисану мисао, наметнуту атмосферу, нешто што стоји у ваздуху, као мирис, а не нечије наређење или жеља* (Selimović, 1983: 34). Невидљиво присуство Партије и мисао коју мора пратити чак иако му није директно сугерисана – показатељи су да је Владимир део дисциплинованог друштва, као и да Партија функционише према паноптичком систему. Док је традиционална власт јасно видљива и као таква испољава своју снагу, дисциплинска власт је много префињенија – она је невидљива, а увек присутна (Фуко, 1997: 182). Фуко истиче да овакав облик власти „намеће онима које потчињава принцип обавезне видљивости. У дисциплинском поретку управо они морају да буду видљиви, јер се тиме обезбеђују ефекти власти која се над њима врши“ (Фуко, 1997: 182–183). Иако невидљива, моћ Партије испољава се у Владимировом понашању, што он експлицитно и сугерише свешћу да је „савладан невидљивом моћном енергијом“ (Selimović, 1983: 35). Непрестано присуство моћне инстанце утврђује боголикост Партије – она је попут свемогућег Бога.

Тумачећи Фукоове паралеле између религије и политике, Цереми Карет подсећа на значај свевидећег Бога у религиозним институцијама, где је у манастирима неретко на зидовима било исписано „Бог те види“ (Carrette, 2013: 379). У дисциплинованом друштву, Бог који све види замењен је паноптичким надзорним системом. Развијен најпре из специфичне архитектонике надзора, спровођене у војничким логорима, затворима, али и манастирима, овај систем израстао је у једну апстрактну, префињену формацију. Наиме, надзорни систем

био је замишљен тако да се оствари циљ – видети, а бити непримећен (Фуко, 1997: 167). Фуко сматра да је најпре кружна архитектура одржавала политичку утопију тиме што је омогућено да се све може сагледати из било ког тренутка (Фуко, 1997: 170). Међутим, апстраховањем паноптичког надзора, дошло је до стварања анонимне дисциплинске власти. Фуко истиче да она функционише као читава мрежа односа који су спроведени са свих страна и у којима цело друштво учествује – одозго надоле, одоздо нагоре, побочно – што значи да су у анонимном систему сви они који надзиру уједно и надзирани (Фуко, 1997: 173). Паноптичким устројством постигнута је апсолутна контрола – „апсолутно наметљива јер је свуда и увек будна, не остављајући ниједну област у сенци и непрестано контролишући чак и оне који су задужени за контролу, али истовремено и апсолутно неупадљива, јер функционише стално и добрим делом у тишини“ (Фуко, 2007:173). Паноптичким начелом, власт се аутоматизује и деиндивидуализује – она није једна особа, већ читаво друштво (Фуко, 1997: 196). Партију отуд чине сви они који су јој наклоњени, заједно учествујући у надзорном систему, док истовремено посматрају и бивају посматрани. Бог који све види у комунистичком систему *Круга* јесте управо Партија која непрестано посматра – чиме и условљава делање појединаца. Према Фукоу, паноптикон омогућава да деловање власти буде савршено:

[...] зато што стална пресија делује чак и пре него што се почине грешке, прекршаји, злочини. Зато што је, у таквим условима, снага власти управо у томе да никада не интервенише, да се врши спонтано и у тишини, да представља механизам чија се дејства надовезују једна на другу. (Фуко, 2007: 200)

Партија настоји да створи „боље друштво“ филтрирањем и условљавањем понашања појединаца, што одговара већ поменутиим Фукоовим принципима *хомогенизације* и *нормирања* (Фуко, 2007: 178). Пастир најбоље управља једноличним стадом, које послушно прати и извршава наређења, а паноптички модел власти то и омогућава. Владимирова пасивност се темељи на овим сазнањима. Он не сме да дела јер је свестан непрестаног погледа који га прати и условљава; чак и када можда није присутан – јунак се мора понашати као да јесте. Отуд стид и прекореване када само помисли на нешто што се противи партијским начелима. Отуд његова мисао непрестано кружи, али не налази излаз.

Уосталом, није ли и наслов Селимовићевог романа управо паноптички *Круг*? Нису ли и јунаци само средства којима механизам делује – док их сагледа и обликује – те они једино кроз кружну структуру постоје, без промене, без могућности да из њега изађу. Протагониста проблематизује цикличност људских неуспеха:

Циљ ће остварити она генерација која, знајући све што се збивало прије ње, изађе из *уклетог круга* и почне живот без *старих грешака* и предрасуда, без појединачне и опште глади за посједовањем, без *потребе за боговима*, без жеље да остане незрела и несамостална. (Selimović, 1983: 151)

Изаћи из круга значило би и напуштање система веровања, освешћивање и осамостаљивање – што се, ипак, у роману не реализује, а верујемо да то није последица тога што је остао недовршен.

Верско-политички аспект на који указујемо само је још један круг у ком се непрестано преплићу различити облици моћи и контроле, а који су опет исти према својој функцији – да усмере појединце на своју идеју и да њу одрже по сваку цену. У романескној фикцији, циклична путања јунака је непремостива и они не успевају да јој се одупру, те о(п)стају у оковима догме. Међутим, излазећи из оквира фикције, ово истраживање ваља завршити управо исказом протагонисте који сугерише другачије могућности, иако су оне (можда) неоствариве и мимо књижевних садржаја – *изаћи ће из уклетог круга само она генерација која отпочне живот без потребе за боговима* (Selimović, 1983: 151) – било комунистичким, било хришћанским, било каквим.

Литература

- Фуко, М. (1997). *Надзирати и кажњавати: настанак затвора*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- [Fuko, M. (1997). *Nadzirati i kažnjavati: nastanak zatvora*. Sremski Karlovci: Издавачка књижарница Зорана Стојановића]
- Радуловић, М. (1985). *Историјска свест и естетске утопије: критички есеји о савременим писцима*. Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије.
- [Radulović, M. (1985). *Istorijska svest i estetske utopije: kritički eseji o savremenim piscima*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije]
- Fuko, M. (2007). *Fragmenta philosophica I*. Loznica: Karpos.
- Kula, M. (2005). Communism as Religion. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 6 (3), 371–381.
- Krešić, A. (1975). *Kraljevstvo božje i komunizam*, Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret.
- Carrette, J. (2013). Foucault, Religion, and Pastoral Power. In C. Falzon, T. O’Leary, J. Sawicki (Eds.), *A Companion to Foucault* (pp. 368–383). West Sussex: Blackwell Publishing Limited.
- Milić, M. (2013). Nietzscheov govor o Bogu. Ukaz problematičnosti banalnoga ateizma i banalne vjere. *Diacovensia*, 21(2), 341–351.
- Niče, F. (1989). *Vesela nauka* (M. Tabaković, prev.). Beograd: Grafos, Tuzla: Grafičar.
- Niče, F. (2003). *Volja za moć* (D. Stojanović, prev.). Beograd: Dereta.
- Selimović, M. (1981). *Sjećanja*. Beograd: Издавачка организација Слобода.
- Selimović, M. (1986). *Pisci, mišljenja i razgovori*. Beograd: Beogradski издавачко-графички завод.

Извори

- Selimović, M. (1983). *Krug*. Beograd: BIGZ.

Sara Z. Arva

Summary

RELIGION IN POLITICS: COMMUNIST PARTY AS GOD ALMIGHTY IN MEŠA SELIMOVIĆ'S NOVEL *THE CIRCLE*

The aim of this paper is to analyze the mechanisms of power and repression in the unfinished novel *The Circle* by Meša Selimović. Communism, as the dominant political doctrine of the novelistic world, but also of the cultural and historical moment in which this novel was written, relates to religion – an ideology that communism tried to oppose, although, ironically, it ended up adopting similar patterns of power. This research begins with an interpretation of the Party through theoretical comparisons of communism and Christianity, in order to focus further on the demystification of its religious and political activities. Following the work of French philosopher Michel Foucault, the analysis shows the absolute rule of the Party as a metaphysical instance, omnipresent and unceasing, portrayed with Christian attributes. By focusing on Foucault's model of "pastoral power" and the panoptic system as a sophisticated way of establishing and maintaining totalitarian rule, this paper unmasks the repressive mechanism through which the Party survives and consolidates its rule. The analyzed literary heroes illustrate different modes of subordination to the social system, but also the (in)ability to shape their own identities and get out of the vicious dogmatic circle from the title.

Key words:

Selimović, politics, religion, Party, communism, God, Foucault, Nietzsche